

РЕЦЕНЗИЯ**ЗА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД „ВСЕКИДНЕВНО ГРАЖДАНСТВО В
СФЕРАТА НА ТРУДА В СЪВРЕМЕНОТО БЪЛГАРСКО ОБЩЕСТВО
(СЛЕД ПРИСЪЕДИНЯВАНЕТО НА БЪЛГАРИЯ КЪМ ЕВРОПЕЙСКИЯ
СЪЮЗ)“ НА ПЕТЯ БОРИСОВА КЛИМЕНТОВА ЗА ПРИСЪЖДАНЕ НА
ОБРАЗОВАТЕЛНАТА И НАУЧНА СТЕПЕН “ДОКТОР” ОТ
ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ 3.1. СОЦИОЛОГИЯ, АНТРОПОЛОГИЯ И
НАУКИ ЗА КУЛТУРАТА**

Рецензент: проф. дсн Таня Неделчева, Институт по философия и социология, Българска академия на науките

Основание: Настоящата рецензия е изготвена в изпълнение на Заповед на Директора на ИФС № РД 09.18/04.01.2021 г.

Дисертацията се състои от увод, три части, заключение, шест приложения и библиография в обем от 186 стандартни страници. Ползваната литература е 128 заглавия, 64 от които на български и 27 на латиница, както и 37 публикации в периодичния печат и интернет издания.

1. Като цяло текстът е добре структуриран. Вътрешният логически пласт е декомпозиран на отделни елементи адекватно и съразмерно, съобразно тяхното смислово значение. Професионално е проведено емпиричното социологическо изследване с критичното самосъзнание за хоризонта на неговата валидност. Намерена е оптимална архитектоника на дисертационния труд – пластично и логично се преминава от абстрактно теоретични към конкретно емпирични изследователски нива и е постигнат оптимален баланс между теоретичната и емпирична част, които взаимно се допълват.

2. Дисертацията е значимо изследване на актуален проблем. Тя е смел опит да се анализират аспекти от традиционните отношения капитал-труд, работодател-работник, собственик-наемен работник. След нарушенията на Закона за движение по пътищата са тези на Кодекса на труда, т.е. на отношенията работодател-работник. Макар и традиционни те не се радват на особено активни изследователски усилия, въпреки че

генерират много съществени фрагменти от социалната тъкан. Дисертацията “говори” за работника, за интересите на онези, които продават своята работна сила на т.нар. работодател, т.е. притежателя на капитал, който наема работна сила, за да се извършва някаква дейност. При доминирането през последните десетилетия на неолиберални ценности термини като работническа класа, работник, капиталист, експлоатация, класова борба и т.н. изчезват. Те са заменени с “предприемач” – основният положителен герой на прехода, който ще “спаси” останалите служители.

3. Важна характерна черта на дисертацията е съсредоточаването на автора върху способностите на работника да се самоорганизира, да отстоява трудовите си права. Макар че собствениците на труд и капитал са формално равни индивиди, които свободно сключват помежду си договор за покупко-продажба на работна сила, на практика работникът е в неравностойно положение и е обект на постоянен натиск от страна на работодатели и мениджъри. Позицията на работниците е в процес на постоянно структурно отслабване чрез неспирното преследване на пазарни реформи в последните десетилетия.

Именно поради тази обща насоченост на дисертацията тя с основание може да се даде като пример за критична социология и като такава, изпълняваща автентичната мисия на социологията.

Наетите лица в България през 2019 г. са почти 2,9 милиона. Тук са включени хората, които полагат труд и получават възнаграждение срещу него, без значение дали подписаният договор е трудов или граждански. Едва 115 хиляди са т.нар. предприемачи (хора, наели поне един човек). Значи в България отношението “наемен труд – капитал” се равнява на два милиона и деветстотин души срещу сто и петнадесет хиляди. Болшинството от тези два милиона и деветстотин хиляди спадат към бедните, а част от 115 хиляди от предприемачите са най-богатите в България. Третата основна група заети лица са самонаетите – общо 215 хиляди души. Работниците се защитават от Кодекса на труда и този за социално осигуряване като имат възможност и за колективна синдикална защита. Работодателят разполага с капитал, който го брани. Самонаетите притежават характеристики и от двата лагера, но в общия случай нямат нито законова, нито финансова защита. Изобщо законовите и нормативни уредби, свързани с пазара на труда в България, страдат от съществени дефицити. И поради тази причина всяко изследователско усилие, акцентирано в тази тематика, има съществено значение не само като принос в теоретично отношение, но и като практическо помагало за вземане на по-оптимални решения. Особено внимание заслужава тезата в дисертацията, че

остарялото законодателство е предпоставка за увеличаване на територията на сивия сектор. Щом като няма ефективно законодателна и нормативна база за решаване на отношенията работник-работодател, те потъват в извънзаконовата сфера и се решават по начини, които в повечето случая са в полза на работодателя. Освен това изследователският поглед е насочен към нови тематични полета, свързани с живота-на-работното-място, т.е. с трудовата дейност през призмата на гражданското поведение, а работното място е сцена на граждански действия и активност, на форми на всекидневно гражданство в сферата на труда

В дисертацията се представя общата ситуация, в която са потопени отношенията между капитал и наемен работник в България като се очертават апориите на българското общество: високи технологии в отделни сектори *versus* ниско технологично оборудване в други като лека промишленост, селско стопанство; необходимост от добре подготвени кадри *versus* изобилие от незаета работна сила с функционална неграмотност; верижен процес от концентрация на производствата и услугите в големите градове с концентрация на работна сила там *versus* обезлюдяване на цели региони и липса на работна сила за евентуални инвестиции в тези региони; отслабване на престижа на синдикатите, тенденции на десиндикализация *versus* спонтанни форми на протест, колективни мобилизации извън синдикалните структури, индивидуални противопоставяния (жалби, гладни стачки, дела). Причината за тяхното пораждаване е в процеса на преход, в който икономическите реформи се реализират, като не се предвиждат мерки, компенсиращи социалната цена на реформите. И така докторантът прави точния извод: „европейският социален модел се изтласва на втори план“.

В първата част се акцентира върху обосновката на необходимостта от преминаване от социологически изследвания на съвременни проблеми на труда и гражданското общество към изследване на всекидневното гражданство в сферата на труда в съвременното българско общество. Защото сферата на труда продължава да се разглежда през призмата на традиционната или алтернативната колективна мобилизация на гражданското действие като личен избор и отговорност в отношенията с другите и като цяло се разглежда като сфера на частния живот.

Във втората част се представя инструментариумът, с който ще се осветлят данните от емпиричното социологическо изследване, т.е. представят се теоретичните и методологични параметри на аналитичен модел. Съществено място тук заема т.нар. социология на критичното общество на Люк Болтански и Лоран Тевено. И в това

отношение проличава професионализмът на докторантът, защото тръгвайки от изучаването на трудовите спорове, двамата социолози подлагат на анализ начина, по който хората обосновават своята позиция като социално значима. Изследователската стратегия на Болтански и Тевено е в разкриването на ценностните предпоставки на аргументацията в дебатите. Болтански и Тевено предлагат шест регистъра на оправдание (“традове на справедливост” или “редове на значимост”), които изразяват нормативните принципи и разграничават шест реда на значимост (пазарен, индустриален, домашен, граждански, творчески, мнение) в качеството им на логики за оправдаване на действия, поведения, решения в съвременното общество.

Третата част е своеобразен синтез на емпирично и теоретично и задава основните смислови акценти, защото е представена панорамата от проблеми, свързани с всекидневното гражданство в сферата на труда в съвременното българско общество. Именно в тази част са концентрирани основните приноси на дисертационния труд, защото е сканиран сегмент от съвременното състояние на отношението труд – капитал в България. Умело дисертантът анализира конкретни аспекти от: нарушаване на трудови права, морални норми и принципи на справедливост на работното място и форми на реагиране; трудови злоупотреби; жалбата като акт на гражданско поведение; трудови онлайн консултации – пространство на всекидневна гражданска активност; основни характеристики на форума за трудово-правни консултации в портала lex.bg; нови организационни форми на колективна солидарност в труда *versus* традиционните синдикални организации; синдиката на самонаетите и неформалните работници – многомерната невидимост на колективната самоорганизираност; атипичните форми на труд и неформалният сектор – възможни ли са мостове между традиционни (синдикати) и нови форми на гражданска активност в труда и др.

Онова, което прави изключително добро впечатление в дисертационния труд, е гледната точка. Тук не се работи с едри концептуални схеми, а се търси микроскопска оптика, чрез която да се осветят връзките между всекидневното гражданство и труда и по-точно се търси отговор на редица въпроси, в центъра на които е: Как в условията на нарастваща десиндикализация, либерализация и дерегулация на трудовите отношения се действия и противодействия спрямо нарушения на трудови права, морални норми и принципи на социална справедливост?

Този подход съвпада с една обща тенденция в съвременното обществознание и хуманитаристика – отказ от големите разкази. Нужен е по-близък ъгъл на анализ, в който има по-скоро описание на феномени, отколкото концептуализации, а то води до

натезаване на фактологията и измества теоретизациите, които често пъти изхождат от неясни предпоставки или имплицират някакви идеологико-политически схематизми. Натезаването на фактологията не е недостатък на дисертационния труд. Събирането на емпирична социологическа информация, свързана с отношението работодател-работник е много деликатна сфера, защото откритостта за много от притежателите на капиталите не е желаната позиция.

Извършено е емпирично социологическо изследване на няколко нива: национално изследване сред бизнеса, национално изследване сред населението, анализ на консултациите в Lex.bg, полустандартизирано интервю в сайт за онлайн консултации по трудово-правни въпроси, анализ на информацията от Публичен регистър на решенията на Втори постоянен заседателен състав, интервюта с експерти по трудово-правни въпроси. Получената информация обогатява изследването, уплътнява констатациите, усилва усещането, че се анализират действителни ситуации, а не конструирани абстракции.

Ценността на дисертацията е и в много ясното “казване”, че цената на труда не се определя от някакъв абстрактен пазар или от невидимата му ръка, а от съотношението на силите между работници и работодатели в една конкретна социална ситуация и политически контекст. Именно поради това през последните тридесет години пазарни реформи подчиняват трудещите се и ги принуждават да се съобразяват със собствениците на капитал.

В този контекст дисертацията е значим изследователски опит за разкриване на съществени аспекти от измененията на отношенията между индустриалния капитал и наемната сила. По този начин се прави една моментна снимка на фундаменталното отношение наемен труд – капитал. Безспорно е, че днес отношението “наемен труд – капитал” е изключително диференцирано, извършващите се дейности са много по-интелектуални, нематериални и комуникативни. Но принципът на отношението не се променя, защото дали наемният работник управлява кола или компютър, той си остава човекът, който продава своята работна сила, а този който притежава капитала, диктува условията на труд.

5. Ще си позволя размисли, които не трябва да се приемат като критика, а по-скоро като израз на необходимостта от по-подробното формулиране на някои постановки в дисертацията. Не става ясна тезата за намаляване на синдикализма – изобщо или само в индустриалната сфера на труд. Ако тезата е обща, тя може много лесно да се оспори, защото днес в България функционират множество синдикати, по

отделни браншове – на птицевъди, хлебари, полицаи, художници и т.н.: Синдикат на българските учители, Независим учителски синдикат, Федерация на независимите учителски синдикати, Синдикат на държавните служители, Национална организация на енергетиците и т.н., и т.н. Бяхме свидетели на протести, организирани от няколко синдикати в службите за сигурност и пожарникарите.

Освен това съществуват т.нар. браншови организации, в чиито устави има чисто синдикални задачи. Няма да давам пример, защото е достатъчно да се отвори сайта на Българска стопанска камара и да се видят многото синдикални цели и задачи, които са формулирани в уставите на отделните браншови организации.

Накратко – отношението между синдикалната и индивидуалната защита при нарушаване правата на работника в процеса на труда днес в България е много сложно структурирано. Но е факт, че двете големи синдикални организации не могат да обхванат ефективно разнообразяващите се условия на труд. В дисертацията са нужни повече обяснения и уточнения във връзка с тезата за намаляване на синдикализма. Това не е критика, а предложение, защото много от твърденията имат нужда от по-подробна експликация, за да се постигне по-голяма яснота за читателя. Разбираем е акцентът върху индивидуализацията при защитата на правата на трудещите се, доколкото целта е реализиране на един по-близък план на изследване на отношението работодател-работник, но това не означава приемане на тезата за намаляване на синдикализма. Ето защо ми се струва по-вероятно, че съществуват два процеса, които вървят успоредно – ускорено браншово синдикализиране и разнообразяване и активизиране и на индивидуалните форми на отстояван интерес на трудещите се. Много от формите на гражданска активност са свързани именно с действия, мотивирани от регионални (браншови) синдикални организации.

Друг момент, който също изисква повече обяснения. Споменава се ролята на Националния съвет за тристранно сътрудничество като институции на тристранния диалог (работодатели-синдикати-правителство), но Националният съвет не взема решения, а само препоръчва на правителството насоките за решение. Не видях ролята на Инспекцията по труда, която е много по-близко до ежедневните събития в отношението труд-капитал.

6. Приемам посочените приноси като адекватни.

7. В отговор на изискването на законодателя за определяне характера на научните приноси в дисертацията убедено твърдя, че те са “обогатяване на

съществуващите знания” за съвременното състояние и перспективи на представяне на проблемите на националната идентичност в българското общество.

8. Авторефератът вярно отразява съдържанието на дисертацията.

Заключение: На основание на посочените важни постижения предлагам на уважаемите членове на Научното жури единодушно да присъдят образователната и научна степен “доктор” по социология от професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата на Петя Борисова Климентова.

5 февруари 2021 г.

Подпис:

(Т. Неделчева)